

Bethlen Miklós kastélya a zárt tömbös, saroktornyos reneszánsz rezidenciák vonatkozásában

A hajdani Küküllő vármegyében (ma Fehér megye), a Kis-Küküllő mentén fekvő Bethlenszentmiklós, régen Szászszentmiklós a küküllővári királyi vár birtoktestéhez tartozott a 14. századig. 1390-ben Luxemburgi Zsigmond király adományaként került a bethleni Bethlen családhoz. Birtoklásuk alatt két Bethlen-rezidencia létesült a faluban, a család két különböző ágának a tulajdonaként.¹ A 17. században mindkettőt impozáns, saroktornyos késő reneszánsz kastéllá építették ki, ám napjainkban már csak a felső kastély áll. A katonai felméréseken egyezményes jelek mutatják a két épületet (1. kép). Szathmáry Pap Károly 19. század közepi litográfiája az egyetlen látkép,² amelyen az alsó kastély felépítménye is látszik (2. kép). A mára eltűnt együttesről a szakirodalom jóformán említést sem tesz, így ez az ábrázolás felbecsülhetetlen értéket nyer. Noha részleteiben hitelesnek nem mondható, jól érzékelteti a két épület egymáshoz viszonyított helyzetét és méretét.

Csak feltételezzük, hogy a falu alsó, nyugati végében állott kisebb kastélyt a történetíró Bethlen Farkas (1639–1679) és felesége, Ostrosith Borbála (†1682) építtette át a 17. század második felében. 1748-ban³ még „négy kerek bástyájú és kétfelől lévő kisdudor tornyos filegóriás, kívülről-belsőre vakolt, meszelt, két contignatiójú, arccal napkeletre építettett”, árokkal övezett, „ép kastély”-ként írták le.⁴ A telek külső, istállóudvarára galambbúgos kapuk, a belsőre boltozott kőkapu vezetett. A kastélyt árok övezte, fölötte két híd feküdt. Mindkét lakószinten egy-egy nagyobb helyiséget („ebédlőt”, „palotát”)

körülvevő, alul nyolc, felül pedig hét, közel azonos méretű, boltozott helyiséget számláltak a leltározók. Belső udvart nem említettek, ami azt sugallja, hogy a felső kastélyhoz hasonlóan Bethlen Farkas rezidenciája is kompakt alaprajzú volt, beosztása a küküllővári kastélyéhoz hasonlíthatott.⁵ A lakószintek között egy „faragott kövekből való, ugyan faragott oszlopos oldalú nagy, tágas grádicson” közlekedtek, amit leginkább a keleti (fő)homlokzat elé kiugró, oszlopokra (?) boltozott lépcsőházként képzelhetünk el.

Írásom témája voltaképpen a ma is álló felső kastély, amely minden, kastélyokkal foglalkozó magyar művészettörténetész fantáziáját megmozgatta előttem, mindenekelett a Kis-Küküllőre néző, festői loggiájának köszönhetően (3. kép).

A kastélynak szentelt, eddig legalaposabb tanulmányok szerzője, B. Nagy Margit a sajátos, erdélyi késő reneszánsz legszebb alkotásaként⁶ értékelte az önéletíró gróf rezidenciáját.

1957-es és 1970-es tanulmányaiban B. Nagy Margit a kastély reneszánsz építkezéseit az általa fellelt igen részletes, 1765-ben kelt leltárba foglalt adatok és *Bethlen Miklós élete leírása...*⁷ alapján rekonstruálta. Második tanulmánya ugyanakkor a kastély loggiájának keltezése miatt is meghatározó. Egy 1764-es építési költségjegyzék alapján, részben legalábbis, 18. századi, barokk átépítés eredményeként értelmezte a loggiát.⁸ A kastélyt tipológiailag ő egy 17. században létrejött új, átmeneti épülettípusként értékelte, amely az udvarházak kényel-

1 Tanulmányomban a 17. századi erdélyi, zárttömbös reneszánsz kastélyok című nagyobb kutatási pályázat részeredményeit szeretném ismertetni. A kutatást az MTA – Isabel és Alfred Bader kutatási ösztöndíj támogatta (szerződésszám: Bader29/2023).

2 Az ábrázolásra Kovács Zsolt hívta fel a figyelmemet. Segítségét ezúton is köszönöm.

3 RNL KML, Keresdi Bethlen fond, fasc. 284. 356v–363v.

4 Uo. 359v.

5 A küküllővári kastély építéstörténetéről és topográfiájáról lásd P. Kovács 2021.

6 B. NAGY 1957. 486–487; B. NAGY 1970. 158.

7 *Bethlen Miklós élete leírása* 2000.

8 B. NAGY 1970.

1. Bethlenszentmiklós az I. Katonai Felmérésén, 1769–1773
Fotó © Arcanum
Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi
Térképtára, B IX/a 715

mi megoldásait ötvözte a kastélyok és várak védelmi rendszereivel. Kiemelte, hogy a rezidenciát övező, tornyokkal ellátott védőfalnak kellett a védművek nélküli lakóépületet oltalmaznia.⁹ Az Erdélyben épült 17. századi, zárttömbös kastélyok sorában elemezte Bethlen Miklós rezidenciáját Kovács András.¹⁰ Bicsok Zoltán és Orbán Zsolt szerzőpáros kastélykataszterében a Bethlenszentmiklósnak szentelt fejezet a birtoklástörténeti adalékai révén igen értékes.¹¹ Letiția Cosnean Nistor a Küküllő menti kastélyok kontextusában vizsgálta az épületet, amelyet az egyetlen szabályos, négyzethálós beosztású erdélyi kastélyként értékelt.¹² Munkájának fontos hozadéka, hogy Konrad Ottenheim kutatási eredményeire is ráirányította a figyelmet, aki a Leydenben is működött, sziléziai származású matematikus és építészeti teoretikus, Nicolaus Goldmann tanításaival és építészeti elveivel hozta összefüggésbe a szentmiklósi kastély alaprajzi elrendezését.¹³

Tanulmányomban a tömör alaprajzú, saroktornyos kastélyok kontextusában törekszem a bethlenszentmiklósi rezidencia vizsgálatára. A bethleni Bethlen család Budapesten és Kolozsváron őrzött családi levéltáraiban fellelt történeti források¹⁴ segítségével igyekszem pontosítani birtoklástörténetét, építésének és átépítéseinek

9 B. NAGY 1957. 496.
10 KOVÁCS 2003. 142–143.
11 BICSOK–ORBÁN 2011. 153–157.

2. Szathmári Pap Károly: Bethlenszentmiklós, látkép az alsó és felső kastéllyal, 1843. Litográfia
Budapest, HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet,
Fényképtár, N 30108

főbb mozzanatait, beosztását és funkcióit. A dolgozat második felében a kastély műfaji besorolását próbálom meg körüljárni, az európai reneszánsz villaépítészet hatásait vizsgálva az épületen.

Rövid leírás

A háromszintes kastély tömegét egy szinte négyzetes, 20 × 18 méteres központi mag alkotja, melynek sarkaihoz bástyákra emlékeztető tornyok ízesülnek. A Küküllő felőli tornyokat a 19. század második felében átépítették, méretüket felére csökkentették. Ez magyarázza az alaprajz furcsa aszimmetriáját (4. kép). A homlokzaton téglából kialakított lábazati, illetve övpárkány fut körbe, amelyeket csak a déli loggia szakít meg. A nyílások kiosztása egyenletes, szintenként minden homlokzaton hat-hat ablaktengelyt számolhatunk, a tornyok oldalfalain általában egy-egy nyílást találunk (5. kép). Az épület alatt boltozott pince húzódik, kőkeretes szellőzői többnyire megvannak. A fogsorfrízes kő ablakkereteket a földszinten tört oromzatok koronázzák, melyek középmezéjét stukkóból formált kagylómotívum

12 COSNEAN 2014. 142.
13 Uo. 143; OTTENHEIM 2014. 222–223.
14 Az újonnan feltárt források közül a kastély három összeírását emelném ki: 1720-as értékebecslés; 1734-es leltár; 1795-ös leltár.

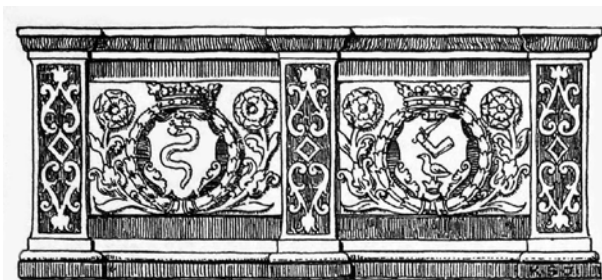
5. A kastély északi főhomlokzata
Fotó © Pakó László, 2022

6. A kastély főbejárata az északi homlokzaton
Fotó © Pakó László, 2022

7. Zárterkély a keleti homlokzaton
Fotó © Pakó László, 2022

8. Köpeczi Sebestyén József: Rajz a zárterkély eredetileg címerekkel díszített mellvédjéről, 1927 körül
SAS 2011. II. 475.

díszíti. Az emeleti keretek profílozása egyszerűbb, zárt edikulák koronázzák őket. Főhomlokzatának középtengelyében vájatolt pilaszteres, háromszögű oromzatos, kőkeretes kapuzat nyílik (6. kép). A családi címer alatt, a kapu frízét díszítő, a szakirodalomból ismert építési feliratot¹⁵ jelenleg nagyrészt vakolat takarja. Fölötte, Carl von Brukenthal 1856-os javítási emléktáblája látható. A szentmiklósi kastélyhomlokzat különleges eleme lehetett az 1765-ben még álló „kis frontispicium-forma épületcske”,¹⁶ amelynek, ajtaján keresztül emelték a tetőtérbe a gerendákat. A leírás egy oromzatba foglalt nyílást sejtet.

A Brukenthal család címere és az 1863-as javítási évszám látható a nyugati homlokzat emléktábláján. A homlokzat középtengelyében modern pincegádort alakítottak ki, amely a főhomlokzaton a főkapu alatti, eredeti pincelejáratot helyettesítette. Az utóbbinak befalazott, félköríves nyílása a pincében ma is látható.

A déli homlokzatot a tornyok homlokfalai közé fogott, kétszintes, falazott loggia uralja, amelyről alább még lesz szó.

A keleti homlokzat legszebb részlete a három kő-konzolra támaszkodó, reneszánsz zárterkély (7. kép). A lábazat fölött a nyílások felé beforduló, reneszánsz profílozású kőkeretekbe foglalt ablakok üvegszemei hiányzanak. Mellvédjét tulipános-indás faragott díszű pilaszterek keretezik. Két mellvédtábláját Bethlen Miklós és második felesége, Rhédey Júlia címere díszítette egykor. Az erkélyt eredetileg háromszögű oromzat

9. Stukkódíszes, boltozott helyiség a kastély földszintjén
Fotó © Pakó László, 2022

koronázta, melynek stukkódíszét két szimmetrikusan szembeállított akantuszos, tulipános voluta képezte. Az oromzat és a címerek részleteit már csak Köpeczi Sebestyén József 1927-ben készült rajzai őrzik,¹⁷ utóbb elkallódtak vagy tönkrementek (8. kép). A szakirodalomban Bethlen Miklós és Rhédey Júlia ma Árokalján található, 1700-as évszámot viselő *alliance* címerét szokták reprodukálni a házaspár mecenatúrája kapcsán.¹⁸ Árok-alja csak a 18. században került a család tulajdonába, így egészen biztos, hogy a címer eredetileg más épületet díszített. Kecsegtető lenne Bethlenszentmiklóshoz kötni, ám egészen biztos, hogy ezek nem a zárterkély címerei, hiszen az utóbbiakon nem volt felirat és több más részletben is különböznek. Nagy valószínűséggel egy másik általuk emeltetett, Árokaljához közelebb fekvő épületet díszítettek.

A leltárak tanúsága szerint eredetileg a kastély mindhárom szintje boltozott lehetett. A pince boltozatai épségben fennmaradtak, a földszinten öt, az emeleten egyetlen boltozott helyiség van napjainkban (9. kép). Konzolokra lefutó vagy egyszerű fiókos, illetve keresztboltozatok, fogsorfrízes reneszánsz kőkeretek, még feltárára és értelmezésre váró reneszánsz stukkódekorációk és falfestmények is jelzik a tervező-megrendelő humanista igényességét.

15 SPECTABILIS AC GEN(erosi) D(omini) JOHANNIS DE BETHLEN REGNI CANCELL(arii) SENATORIS CO(mi)T(a)TUS ALBEN(sis) COMITIS SEDIS VDVARHELY CAPITA(nei) SUPREMI PARENTIS COLENDISSIMI SUBSIDIO NICOLAUS BETLEN SED(is) UDVARH(ely) CAP(itaneus) SUPR(emus) DOMINUS AEDIS ET RUDIS ARCHITECTUS EREXIT UNA CUM HELENA KUN DE OSDOLA UXORE, INCHOAT A(nno) D(omini) MDCLXVIII ABSOLUTA(nno) D(omini) MDCLXXIII.

16 1765-ös leltár. Fol. 108r.

17 SAS 2011. II. 462, 475. A volutás oromzat 2011 után semmisült meg teljesen, lásd URL [https://www.monumenteuitate.org/ro/monument/91/Sanmiclaus-Bethlen#prettyPhoto\[exterior\]42/](https://www.monumenteuitate.org/ro/monument/91/Sanmiclaus-Bethlen#prettyPhoto[exterior]42/) (letöltve 2024. 07. 20.).

18 A restaurált faragványt az árokalji kastély homlokzatába falazták be, ám feltűnő, hogy a házastársak címerábrái fel vannak cserélve, a feleségé a heraldikai jobb oldalra került. Köpeczi Sebestyén József rajza igazolja, hogy az 1920-as években még helyes sorrendben álltak. SAS 2011. 523; BICSAK–ORBÁN 2011. 154.

Birtok- és építéstörténet

A felső kastélyt 1668–1699 között emelték a település névadója, Bethlen Miklós idején. Építkezéseinek menétét jól dokumentálja az *Élete leírása*,¹⁹ valamint az építető házaspárnak olykor címereivel is ellátott tizennégy építési felirata, melyeket az 1765-ös leltár készítői szorgalmasan lejegyeztek.²⁰ A birtoklástörténet, az építkezések további részleteinek és a kastély topográfájának a rekonstrukciója mindenekelőtt a kastély összeírásain alapszik, a B. Nagy Margit által is használt, de közöletlen 1765-ös és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött, általam felderített további három összeíráson.

A hollandiai, angliai, franciaországi és itáliai peregrinációjáról hazatért, építészeti stúdiumokkal is felvértezett Bethlen Miklós (1642–1716) „nagy munkával és pepecseléssel” maga tervezte és „fundálta el” kastélyát egy korábbi udvarház helyére.²¹ 1668–1673 között felépült a pince és a földszint. Feleségével be is költöztek az épület északi szárnyába, Bethlen Miklós a „Tanuló bástyába”, osdolai Kún Ilona a szemköztibe. Az emelet felépítésére csak évek múltán, a Bécs ostromára induló (?) tatár hadak átvonulása után, 1682–1683 között kerítették sort, ezt követően második feleségével, Rhédey Júliával egy külső, kapus, tornyos védőövet is építettek. A védőfal utolsó tornyát 1699-ben fejezték be.

A császár iránti hűtlenség vádjával letartóztatott Bethlen Miklós 1704 után sosem térhetett vissza szentmiklósi birtokára, melynek igazgatása így feleségére és fiaira hárult.

Elsősülött fia, az európai útinaplójáról ismert Mihály korai halála (1706) után a birtokok igazgatását és az örökség kezelését második feleségétől, Rhédey Júliától származó fia, József²² vette át. 1720. szeptember 5-én József és unokaöccse, Bethlen István²³ kérésére az erdélyi királyi törvényes tábla ülnöke, ítélmestere és hivatalnokai szálltak ki néhai Bethlen Miklós szentmiklósi kastélyába, a gróf örökségének elosztása során kelt nézeteltérések kivizsgálása és törvényes rendezése végett. Bethlen Miklós végrendeletében kisebbik fiára,

Józsefekre hagyta a kastélyt,²⁴ Mihály fiának és így tőle született unokájának, Istvánnak nem jutott hasonló jószág. A szeptember 11-én rögzített egyezség a kastély vonatkozásában leszögezte, hogy a kastély Józsefnek marad, aki ugyanakkor kötelezte magát, hogy a szentmiklósi épületek értékének felét, azaz 14 000 magyar forintot unokaöccsének megtéríti.²⁵ A kastély értékének pontos megbecsülésére a hivatalnokok tapasztalt mesterembereket kértek fel. Minden bizonnyal ez alkalommal készült az 1720-ból fennmaradt értékbecslés, amelyet Martino Merlini kőművesmester és Sebastian Heyß ácspllér szignált.²⁶ Az osztályrészével elégedetlen Bethlen István perrel támadta meg az egyezséget. A huzavona István 1737-ben bekövetkezett haláláig elhúzódott Bethlen József bánatára, akinek életét egyébként is megkeserítette szakadatlan küzdelme a birtokait terhelő adósságokkal.

A meglehetősen szűkszavú 1720-as összeírásnak az építéstörténet és a topográfia szempontjából releváns részletei közé tartozik a saját tetővel fedett, üvegablakokkal megvilágított kis galéria (*minor galéria*), ami nagy valószínűséggel a keleti homlokzat zárterkélye lehetett, valamint a boltozott kőgaléria (*lapidea galéria*), amit bizonyára a déli homlokzat emeletes loggiájával azonosíthatunk. Kiderül ugyanakkor, hogy a mai állapottól eltérően nemcsak a pince és a földszint, hanem az emelet is boltozott volt. Nem mellékes ugyanakkor az a tetemes összeg (8042 rajnai forint), amire a kastélyban és körülötte talált állványok faanyagát: a gerendákat, deszkákat és létrákat becsülték. Ezek egy soron következő vagy éppen zajló tatarozásra utalnak, a részletekről azonban nem szerző tudomást. Az egyetlen építmény, amit forrásaink alapján Bethlen József birtoklásához köthetünk, az a címerével és névfeliratával díszített, a telek bejáratánál egykor állott, kötéses, galambbúgos kapu,²⁷ ám ez nem indokolja a temérdek állványt. Az viszont már az építető Bethlen Miklós panaszából is kiderül, hogy a helytelen alapozás, a rossz minőségű építőanyag, a hozzá nem értő mesteremberek miatt már az építés során megcsúszott és repedezni kezdett az épület.²⁸

19 *Bethlen Miklós élete leírása* 2000. I. könyv, IV. rész; II. könyv, I. rész.

20 Közli B. Nagy 1970. 160–166.

21 „Szent Mikloson egj rossz semmire kellő negj szobából, egj kis boltból alló pusza Házat találtam én; Es ex Fundamento épitettem, azt a' Kastélt-s-Malmot; Es szept sok Szöllöttis” – írta végrendeletében 1716. július 8-án. *Bethlen Miklós levelei* 1987. 1362.

22 Bethlen József (1693–1742): gróf Bethlen Miklós és Rhédey Júlia fia, királyi tanácsos, Máramaros vármegyei főispán.

23 Bethlen István (1703–1737): gróf Bethlen Miklós unokája, Bethlen Mihály (1706) és Vay Erzsébet (1737) fia.

24 „A' Szent Miklosi Ház a' Decretum szerintis Josefé. Istok fel se tegje sub poena Exhaeredationis hogj Koczka szeltem csinállyon Hazból, Jozságból, mint láttam nemelly bolond osztozásokot.” Lásd *Bethlen Miklós levelei* 1987. 1360.

25 1720. szeptember 11., a szentmiklósi kastélyban kelt osztálylevél. P55. 6. tétel, fol. 100–107; említi LUKINICH 1927. 466, 469.

26 1720-as értékbecslés.

27 1765-ös leltár. Fol. 81r.

28 *Bethlen Miklós élete leírása* 2000. I. könyv, IV. rész; II. könyv, I–II. rész.

Ezek a körülmények tették szükségessé a sorozatos javításokat, melyekre más források is rendszeresen kitérnek, és amelyek lényegesen megnehezítik a kastély egyes részleteinek a keltezését és stílári besorolását.

Az 1734-ből származó összeírás készítői is például a beszakadt tetőzet nyomása alatt omladozó boltozatokról, veszélyes repedésekről számolnak be, főleg az emeleti helyiségekben, ugyanakkor megjegyzik, hogy a loggia javításához beszerzett állványok gerendáit és állásait időközben ellopkodták.²⁹ A munkálatokat és a kastély leltárát is a család Bethlen Sámuel (1663–1708)³⁰ ágából származó Bethlen Ádám (1691–1748) rendelte el. Ez arra enged következtetni, hogy az állandóan adósságokkal küszködő József a szentmiklósi kastélyát is elzálogosította. Így kerülhetett az említett Sámuel idősebb fiához, Ádámhoz.

Egy B. Nagy Margit által hivatkozott építési költséglista³¹ 1764-es keltezése szerint akkoriban zárult éppen a kastély újabb általános javítása, mely során a megsüllyedt délnyugati bástyát és az omladozó felső loggiát vonóvasakkal fogták össze; az épületet továbbá új tetővel fedték, és ezzel egyidejűleg a teljes koronázópárkányt is kicserélték, s új övpárkányt iktattak a loggia két szintje közé. A forrásban „könyöklők és lábkövek” faragására számoltak el elég jelentős összeget (350 forintot), ami új baluszterek és konzolok faragására utalhat. B. Nagy Margit végkövetkeztetése tehát az volt, hogy a loggia öt oszlopa, azok fejezetei és az emeleti folyosó boltozatának gyámkövei 17. századiak, míg a mellvéd balusztersora, a párkányok és a párkányokba iktatott gyámok az 1764-es elszámolást szignáló Franz Schweininger kolozsvári kőművesmester által irányított barokk átalakítás eredményei.³²

Az építető Bethlen Miklós, Gergely (1733–1785) nevű unokája az atyja, József által elzálogosított birtokok közül többet is visszaszerzett,³³ így kerülhetett a szentmiklósi kastély is hozzá.³⁴ Ebből az alkalomból, 1765-ben született a mai napig fennmaradt legátfogóbb kastélyleltár. Bethlen Gergely nem alapított családot, így a kastély testvére, Elek (†1783) ágán szállt unokaöccseire,

Mikósra, Dánielre és Sámuelre. A két ifjabb rendelte el az épületegyüttes 1795-ös leltárba vételét.³⁵ Az összeírók többször említenek annyira leromlott helyiségeket, „hogy megjárni is benne nem igen bátorságos, mivel igen megrepedeztek és omlófélben vadnak”.³⁶ Noha a loggia külső falát az emeleten három darab kétöles vasrúddal próbálták a kastélymaghoz erősíteni, egy része beomlott, máshol meg hasadások tátongtak falain.³⁷ A testvérek osztozása során (1797) a kastély hivatalosan Sámuelre szállt,³⁸ ám úgy tűnik, hogy mindhárman lakták. 1806-ban Miklós és Dániel bizonyos javításokkal próbálta élhetőbbé tenni a már-már lakhatatlanná vált épületet.³⁹ Szentmiklós utóbb Sámuel ágán szállt Bethlen Jánosra (1792–1851). A császári hadseregben kapitányi rangig jutott, utóbb a bécsi kancelláriában szolgáló gróf éppen az apjától öröklött birtokok igazgatása végett költözött haza Bécsből. Ő volt a kastély utolsó bethleni Bethlen családbéli birtokosa.⁴⁰ A 19. század közepén, 1856 előtt, a birtok egy részét a báró Brukenthal család, a másikat a görögkatolikus egyház vásárolta meg. A Brukenthalék által a 19. század közepén foganatosított javításokra a fentebb említett két emléktábla utal. Minden bizonnyal ebben az időszakban helyettesítették a kastély eredeti lépcsőjét a mára erősen rongálódott, ívelt rámpájú és dongaboltozatú lépcsőházzal. A déli tornyok átalakítására is ekkor kerülhetett sor, amit a kastély többi részétől eltérő falszövet és a háromkaréjos, illetve lunettás, historizáló vakolatkeretek sejtetnek. Hermann von Brukenthal (1843–1872) a család ezen ágának utolsó tagjaként a szentmiklósi birtokot a Szász Egyetemre hagyta. A két világháború között a Szász Egyetem Alapítvány mintagazdaságának központjává vált, 1937-ig, amikor az alapítvány megszűntével az erdélyi német evangélikus egyházhoz került.⁴¹ 1949-es államosítása után a zsidvei állami gazdaság vette át, napjainkban a Jidvei borvállalat tulajdonosának magánkastélya, aki a felújítását tervezi. Az együttes átfogó kutatására még nem került sor, értékelésében csupán építészeti felmérésére, néhány szondázó ásatás és falkutatás eredményére támaszkodhatunk.

29 1734-es leltár. Fol. 115r–116v.

30 Bethlen Sámuel (1663–1708): Bethlen Miklós féltestvére, János kancellár és Fricsi Fekete Klára fia.

31 B. NAGY 1970. 167–170. A forrást a tanulmány szerzője nem közli, csak kisebb részleteit emeli ki. A családi levéltár utólagos átrendezése és költöztetése miatt mindeddig nem sikerült az íratra rátalálnom.

32 B. NAGY 1970. 167.

33 Lukinich Imre a borgói és szászörményesi birtokok visszaváltását említi csak. LUKINICH 1927. 471.

34 1765-ös leltár. Fol. 80r.

35 1795-ös leltár.

36 Uo. Fol. 122r.

37 Uo.

38 LUKINICH 1927. 471–473.

39 Uo. 473.

40 Uo. 473–474.

41 BICSOK–ORBÁN 2011. 157.

séges magyarázat az, hogy a kastélyban egy időben több háztartás működött.⁴⁵ Egy másik lehetséges magyarázat kiindulópontja a szintek időszakos, nyári és téli váltakozása lehetne.⁴⁶

A saroktornyok funkcióira leltáraink nem térnek ki, az viszont egyértelmű, hogy soha nem játszottak szerepet a rezidencia védelmében, lőrészeknek ugyanis nyomát sem említik rajtuk, ráadásul eredetileg minden irányban volt egy-egy ablakuk. Az 1765-ös leltár szerint „a bástyák is házakból állván”⁴⁷ ezek igényes berendezésű és dekorációjú, fűtött terek voltak: a délkeleti torony alsó szintjén növénydíszes faragású kőkeretes kandallót; a délnyugatiban verses magyar nyelvű felirattal ellátott árnyékszéket írtak le;⁴⁸ az északkeleti toronyszobának közvetlen kijárata volt a virágoskertre; az északnyugati és délkeleti emeleti toronyszobákat bokályos kályhák fűtötték. Egyedül a bejárattól jobbra lévő, északnyugati torony földszinti szobájának ismerjük a korabeli megnevezését: „Tanoló bástya”-ként hivatkozott rá már Bethlen Miklós is, akinek lakó- és dolgozószobájaként szolgált 1673-tól. Boltozatát tíz, hajdan felirattal is ellátott stukkómedalion díszíti, közöttük eredetileg virágos ornamentális falfestéssel. Az ábrák és feliratok már a 18. században értelmezhetetlenek voltak. A leltárakban említett két falmélyedése valószínűleg az építető tékájának és családi levéltárának elhelyezésére szolgált.

A reprezentációs terek különös módon nem a központi tengelyben, hanem, mint említettem, a kastély nyugati traktusában helyezkedtek el. Az épület beosztásának sajátossága így éppen a központi épülettengely kialakítása és a szintek közötti közlekedési rendszere. A főlépcső napjainkban is a bejárata mögötti téregységet tölti ki. Jelenlegi ívelt rámpája minden bizonnyal 19. századi kialakítású (17. kép). Előzménye egy négyzetes helyiség falai mentén emelkedő, faoszlopokra támasztott, orsós mellvédes ugyancsak falépcső volt. Boltozott emeleti pitvarba érkezett eredetileg is, amelyet a főhomlokzat felől két szabad nyílás világított meg. Az egyikben a kastélynál korábbi, 1625-ös öntésű, ismeretlen származású kis harang függött.⁴⁹

Egy „titkos” lépcsőfeljáró működött továbbá az „aszszony házá”-ról (keleti középső helyiségről) leválasztott sikátorban,⁵⁰ amely így egyrészt a lakosztályok közötti gyors közlekedést, másrészt a benne kialakított árnyékszékek megközelítését szolgálta. Harmadrészt ez a keskeny falköz az épület központi téregységében kialakított sötét folyosóval és „rejtekboltok”-kal is kommunikált. Ez utóbbi, a „pitvarból a házak között átaljáró keskeny sikátor”, ha némileg átalakított formában is, de napjainkig fennmaradt. Egy szerény, sötét falépcsőt foglal magába, amely nem is a reprezentatív emeletre (oda csak egy historizáló fakeretes ablaka nyílik ma), hanem a tetőtérbe vezet. E lépcsőház téglafalai a koszorúgerendák szintje fölé magasodnak, felületük vakolt, keleti és nyugati falain szegmensíves nyílások nyomai láthatók, az egyik oldalfalán pedig egy fektetett téglalap alakú, kőkeretes szellőzőnyílás is fennmaradt eredeti vasrácsával együtt (12. kép). A leírt részletek az emelet fölé magasló, mintegy hét méteres oldalhosszúságú⁵¹ térre engednek következtetni. A tető újabb kori átépítése során visszabonthatták. Így falcsonkjai a tetőtérbe kerültek, elzárva ezáltal a kis lépcső és a „rejtekhelyek” megvilágítását és szellőzését is. Az eredetihez képest már átépített manzárdtetőt ír le az 1765-ös leltár, mely szerint „ezen felső boltnak magossága az házaknak magosságát fellyül haladván egy része az házak héjazattyára a több kőrakások felett felnyúl és ezen részén, tudniillik a napkeletre és nyugatra két végein, vannak efféle boltozatokhoz alkalmaztatott keresztül felé hosszabb négyszegletes, egy-egy ablakhelyek, vagy világító s szellőző lyukak, melyeken a kőfalakban rakatott faragott kövekben bocsáttatott vas rostélyok állanak és ezen szellőző lyukak az héjjazatra szolgálnak ki, s onnat is vesznek a boltnak homályosan való világosítására kevés világot.”⁵² [...] A bástyákon kívül a több házak felett való szarvazatt közepe tájatt meg lévén szakasztva, itten körös-körül kívül párkányoson készítettett és a fedél alá bocsáttatott fenyőfák választják meg a cserepezést. A középső házak feletti tető középtájt meg van szakasztva.”⁵³ A rejtett lépcső két rejtekhely („rejtekbolt”) megközelítését szolgálta

45 1734-ben, közvetlenül a tulajdonosváltás előtt például Bethlen József és Gyulai Ferenc császári altábornagy (†1728) özvegye, Bánffy Mária háztartása lehetett benne, tőlük váltotta meg Bethlen Ádám – 1734-es leltár. Fol. 112r; 1795-ben Bethlen Miklós és Dániel testvérek lakták éppen – 1795-ös leltár. Fol. 121r.

46 A gyakorlat ismert a külföldi kastélyok esetében, Erdélyre viszont egyetlen, viszonylag késői példát tudok: 1827-ben, a küküllővári kastély első emeletén téli házakat említenek, míg a második emeleti, azonos rendeltetésű szobákat nyáron használták. P. 56. CL, no. 381.

47 1765-ös leltár. Fol. 83v.

48 ASSZONY BETEG GYERMEKNEK CSAK SZABAD EZ HELY. HA FÉRFI ES JÓL VAGY, KIMENNI NE RESTELY. Uo. Fol. 85v.

49 IN HONOREM DEI PATRIS A(nno) 1625. 1765-ös leltár. Fol. 92r.

50 Ebbe a térbe a múlt században liftaknát szereltek be.

51 A méretet a kastély modern felmérése alapján közelítjük.

52 1765. leltár. Fol. 102v.

53 Uo. Fol. 108v.

11. A kastély főlépcsője
Fotó © Pakó László, 2022

12. Kőkeretes szellőzőablak a kastély padlasterében
Fotó © Pakó László, 2022

13. A kastély földszinti loggiájának tartóoszlopa
Fotó © Pakó László, 2022

eredetileg, ahova váratlan támadás esetén az értékeket bemenekíthették.⁵⁴

Az együttes védelmi berendezései elenyészők voltak: négy lőrészterűség – „ketteji közből felfelé hosszúkok, kisedek mint a lövolyukak, ketteji pedig kétfelől ovális figurájúak és nagyok” – nyílt a kastély főhomlokzatának középtengelyében, az emeleti ablakok felett. Hasonló lőrészek váltakoztak a koronázópárkányon. Egy csapószerkezettel ellátott ajtót említenek a kastély főbejárata mögött, amelyet az emelet szintjéig fel lehetett vonni, a védművek sorát a kastélyt övező árok és öt „bástyával” ellátott, bizonyos szakaszokon megkettőzött védőöve egészítette ki.⁵⁵ A védőfalat egy falazott és boltozott kőkapu zárta, amelyet a Bethlen–Rhédey *alliance* címer és 1686-os építési feliratuk díszített. A toronyok mindegyikére is egy-egy,

az építetők nevével és évszámmal ellátott feliratot véstek. A külső védőövnek mára nyoma sincs, hajdani kialakításáról az 1765-ös leltárhoz csatolt helyszínrajz alapján alkothatunk fogalmat.⁵⁶ Az elbontott védőfal anyagának újrafelhasználásával épülhetett a 19. század első évtizedeiben a kastély bejáratával szemben található hatalmas gabonás, melynek délkeleti sarokélebe a Bethlen Miklós-féle védőfal egyik feliratos kváderét falazták be másodlagosan.

Tisztviselők lakásai és gazdasági épületek sorakoztak a védőfal tornyai között, a fal mentén. Az egyik torony konyhaként szolgált a 18. században, a kastélyon belül ugyanis, valószínűleg tűzvédelmi megfontolásokból, mellőzték ezt a funkciót.⁵⁷ A kastélytól keletre és délre díszkert húzódott, melynek virágos táblái hajdan címerbrákat⁵⁸ mintáztak.

54 Uo. Fol. 101r–102v. A korban általános gyakorlat szerint az idegen támadásra gondolva a kastélyokban rejtkehelyeket alakítottak ki, ahova a legfélétebb kincseket menekítették. Adott esetben, támadás hírére, ezeket a zugokat fel is falazták. Vö. EMSZT, XI. *Sv. rejtkek, rejtkek-bolt, rejtkek-boltocska*. A keresdi kastély és a szamosújvári vár épületében is voltak például rejtkehelyek: Keresden a loggia lépcsője alatti pincehelyiséget, a szamosújvári Martinuzzi-palotában a kápolna mögötti terecskét használhatták ilyen célra. B. Nagy 1970. 166.

55 1765-ös leltár. Fol. 92r–v; röviden ismerteti őket B. Nagy Margit is: B. Nagy 1970. 164–166.

56 A kastélytól keletre két domborulat esetleg egy-egy hajdani torony helyét jelölheti, ám a feltételezés ellenőrzésre szorul. A kastély külső kőkapujának maradványait sejtjük a bejárat előtt pár méterre földbe mélyített két kőhasámban, noha a kutató régész szóbeli közlése szerint ezek legfeljebb egy könnyebb szerkezetű kaput tarthattak valamikor a 19. században.

57 Hasonló esettel találkozunk a szentmiklóssal nagyjából egyidős, keresdi kastélyban is, ahol a konyha és a sütőház a védőfal külső oldalához ragasztott építményben volt, a kert felőli oldalon.

58 1735-ös leltár. Fol. 117v.

14. A kastély emeleti loggiája
Fotó © Pakó László, 2022

15. A kastély emeleti loggiájának belső fala
Fotó © Pakó László, 2022

A loggia körüli dilemmák

Az épület leglátványosabb, ugyanakkor legtöbb kérdést is felvető részlete a loggia. Félköríves kőárkádjai mindkét szinten öt-öt kőből falazott, masszív oszlopot hidalnak át (13–14. kép). A földszinten vegyes falazatú, tömör mellvédjét az oszlopok tengelyében széles pilaszterek tagolják. A földszinti folyosó alatti dongaboltozatos teret 1765-ben gabonáspinceként használták. Az utólagos átalakítások ellenére eredeti, körkörös szellőzőinek nyílásformái ma is jól kirajzolódnak. A hajdani gabonás boltozatának közepe táján a loggiával egykor kommunikáló, ma befalazott kerek lyuk is észlelhető. A folyosón szárított gabonát vélhetően ezen keresztül ürítették a gabonásba. Ez utóbbinak járszintje a kastély pincéjéhez képest magasabb, ugyanakkor a nagypince szellőzői erre a térre nyílnak, ami azt sejteti, hogy a gabonás és a loggia alsó, falazott mellvédje nem volt az eredeti elképzelés része. Az emeleti folyosó hajdani boltozatáról mára csak a belső fal reneszánsz gyámjai árulkodnak (15. kép). A loggia mellvédjét szögletes metszetű baluszterek képezik, fölöttük reneszánsz profilú kőpárkánnyal.

Magát a loggiát a velencei és francia reneszánsz hatásaként értékelte a korábbi szakirodalom: Balogh Jolán

Jacopo Sansovino palotáinak hatását látta a homlokzat szellős kiképzésében, amelyet Bethlen Miklós a jellemzően erdélyi, tömzsi oszlopokkal kombinált.⁵⁹ A francia építészeti hatások iránt fogékonyabb Biró József is belátta, hogy a bethlenszentmiklósi nyílt loggia inkább a velencei és vicenzai nyílt homlokzatok hatására fogant, ami az alaprajz franciás megoldásaival és klasszicista részletelemekkel kombinálva egy sajátos eklekticizmust eredményezett. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy a loggia „forradalmi lépés volt a zárt homlokzatú helyi kastélyépítésben, melynek hatása azonban csak később, a gubernium korának művészetében mutatkozott” Zsibón vagy Görgényben például.⁶⁰ Zádor Anna Andrea Palladio építészetének legkésőbbi magyarországi lecsapódásaként értékelte a szentmiklósi kastélyt, amely egyúttal a barokk felé mutat.⁶¹

A B. Nagy Margit által hivatkozott, fent említett 1764-es költségjegyzék a loggia elég alapos barokk kori átépítését sejteti, ami a reneszánsznak hitt szerkezet hitelességét is megkérdőjelezte az utóbbi évtizedekben, még akkor is, ha 1970-es tanulmányában B. Nagy nem tagadta reneszánsz eredetét. A szerző látszólag tiszta érvelése és következtetései ellenére⁶² stílusosan elég körülményes elkülöníteni a barokkos és

59 BALOGH 1934. 152–153.

60 BIRÓ 1943. 29–30, 64. 73.

61 ZÁDOR 1967. 240–241.

62 Ezeket az építéstörténeti részben ismertettem.

16. Konzol a kastély egyik emeleti helyiségében
Fotó © Pakó László, 2022

reneszánsz elemeket. A loggia mélyrehatóbb szerkezeti vizsgálatának kellene eldöntenie, hogy technikailag kivitelezhető lehetett-e a B. Nagy Margit által javasolt kombináció, különösen az övpárkány cseréje, valamint a konzolok és baluszterek 18. századi beiktatása a 17. századi szerkezetbe.⁶³

Az árkádok vállköveinek és az oszlopfejeknek a volutával kombinált vaskos faragású, rovátkolt felületű palmettadíszei, kissé lapos és elnagyolt rozettái inkább Bethlen Miklós korához köthetőek és stílusosan összhangban vannak a folyosó egykori boltozatának konzoljaival is. Az utóbbiakhoz nagyon hasonló kiképzésű, valószínűleg palmettás és rozettás konzol maradt fenn az egyik emeleti helyiségben, amely az egyetlen

ezen a szinten (16. kép). Ezeket tehát kézenfekvő együtt, az 1680-as évekre keltezni, ami közvetve azt igazolja, hogy egy 17. századi boltozott folyosó volt a kastély déli oldalán.

A kertre nyíló falazott loggia gondolata legnagyobb valószínűség szerint tehát az építető Bethlen Miklós elképzeléseiben fogant, és meg is épült az 1680-as években. Ezt nemcsak az emeleti boltozatot tartó konzolok, de az írott források is alátámasztják: *Élete leírásában* a „külső támasztó-forma kőlabát [...] csináltattam én az ebédlő háznak a folyosóra nyíló ablakánál”, majd pedig az „így vitettem én új lábakat és kőfalat a folyosó külső fala alá” részletekben a „folyosó” kétségkívül valamilyen teraszt/loggiát jelent. (Így hivatkoztak rá a 18. században is.) Az pedig, hogy a külső fala alá „új lábakat és kőfalat” épített, talán megmagyarázza a fentebb említett gabonás falának a pincefalhoz képest utólagos voltát. A földszinti loggia homlokfala alá csak utólag, a szerkezet stabilizálása érdekében emelhetett pilaszterekkel tagolt, tömör falazatot, így létrehozva mögötte a gabonást.

A loggia konkrét említése az 1720-as összeírásban olvasható, ahol, mint szó volt róla, a *galeria lapidea* megnevezés ezt a falazott szerkezetet jelentheti. Nem mellékes, hogy nagyon jelentős (2000 rajnai forintos) összegre becsülte az olasz kőműves, amelynek értéke a 40 forintos, kőből falazott nagykapuhoz hasonlítva érzékelhető talán. Minthogy 1720-ban minden bizonynyal állt a falazott és boltozott loggia, ennél fogva kézenfekvőbb Bethlen Miklós korára datálni, mintsem az állandóan pereskedő, adóságoktól terhelt fia idejére.

Kastély vagy erődített villa

Bethlenszentmiklós a zárt épülettömbös (belső udvar nélküli), saroktornyos reneszánsz kastélyok típusába tartozik.⁶⁴ Építését az erdélyi példák sorában megelőzte a bethleni Bethlen Farkas által emeltetett, sokszögű saroktornyos, kisbúni kastély (épült 1617 körül, 17. kép), iktári Bethlen István kormányzó küküllővári kastélya

63 A loggia 18. századi átépítésének kérdését tovább bonyolítja egy újonnan előkerült forrás: 1764. október 18-án kötött szerződést a fent részletezett javítások irányító mestere, Sveninger Ferenc pallér Bethlen Gergellyel és Naláczi Borbálával a bethlenszentmiklósi alsó kastély tatarozásáról. (RNL KML. Iktári Bethlen fond, fasc. 802, fol. 65–66.) Az ügylet csupán egy héttel előzi meg a B. Nagy Margit által hivatkozott javítási költségjegyzék keltét, amit viszont Bethlen Miklós (felső) kastélyának vonatkozásában értelmeztek eddig. A feltűnő

egybeesések miatt felmerül a kérdés, hogy a költségjegyzék nem vonatkozhatott-e ugyancsak az alsó kastélyra. Az irat részleteit sajnos nem közölte B. Nagy Margit, így ezek hiányában az előbukkanásig a kérdés nyitva marad. Addig is arra figyelmeztet az eset, hogy a település két kastélya párhuzamos építkezéseinek, átépítéseinek forrásait elég körülményes szétválasztani.

64 Építésüket Kovács András foglalta össze Kovács 2003. 129–134.

17. A kisbúni Bethlen-kastély
Fotó © *Népújság*

18. A magyarózdai Pekry–Radák-kastély
Fotó © Wikimedia Commons / Haller1962

(1622 után), a magyarózdai Pekry–Radák-kastély (1626 és 1694 között valamikor, 18. kép) és talán a bethlenszentmiklósi kisebbik kastély is (1679 előtt?). Hasonló elrendezésű lehetett, mint a Bethlen János kancellár által 1675-ben építtetett és a két világháború között lebontott bonyhai kis kastély (19. kép). A szakirodalom az Észak-Magyarországon már a 16. század utolsó évtizedeitől elterjedt kastélytípussal szokta összefüggésbe hozni, amelynek leglátványosabb példái a vajai, pácini, kékeddi, golopi, alsómicinyei, márkusfalvi, osztrolukai rezidenciák.⁶⁵

Észak-Magyarországon, úgy tűnik, hogy elsősorban a középbirtokosnak számító nemesek emeltettek ilyen kastélyokat, szemben a főnemesek belső udvaros rezidenciáival. Az erdélyi emlékek építtetői a fejedelemség legnagyobb birtokosai, országos tisztségeket is viselő nemesek voltak, így iktári Bethlen István kormányzó vagy bethleni Bethlen Farkas, Bethlen János és Bethlen Miklós kancellárok, akiknek vagyona leginkább a Magyar Királyság középnemesiével volt összemérhető. Az erdélyi zárttömbös vidéki rezidenciák építése azonban nem csak a szerényebb anyagi lehetőségek hozadéka volt, indítékaik között a kényelmesebb, korszerűbb lakóépületek iránti igényt is számba kell vennünk. Bethlenszentmiklósi példánknak meghatározó eleme a kertre néző, falazott loggiája, amely már önmagában egy új szemléletről tesz tanúbizonyságot Erdély erődített rezidenciáinak világában. Újszerűsége kapcsán a szakirodalom előszeretettel utal Bethlen Miklós franciaországi tapasztalataira a Dominique Révérend abbé

19. A bonyhai kisebbik Bethlen-kastély
SAs 2011. II. 322.

által szerzett, fiktív *Emlékirat*ának vonatkozó passzusait idézve, miszerint egy *château de plaisance*-t szeretett volna építeni, a francia ízlésnek megfelelő, amelynek rajzát már Franciaországban elképzelte.⁶⁶ Noha Bethlen Miklósról köztudott, hogy rajongott a francia kultúráért, a francia kastélyépítéssel vont párhuzamot nehéz alátámasztani, a fent említett *Emlékirat* ugyanis jobbára későbbi fikció, tehát nem feltétlenül hiteles.⁶⁷

Kastélya sajátos kialakítása – a védelmi jelleg erős visszaszorulása, a természet felé való nyitás igénye – az

65 Az észak-magyarországi példák kérdésköréhez lásd elsősorban Kelényi György és Feld István vonatkozó írásait: FELD 2000; KELÉNYI 2009. 190–192; FELD 2009. 537–547; FELD–VELLADICS 2016. 104.

66 „Je formai le dessein d’y bâtir un Château de plaisance dans le goût

de François; et dont j’avois formé le dessein étant en France, sans sçavoir cependant où je le placerois.” RÉVÉREND 1736. 337. Idézi: RADOS 1939. 34; lásd még BALOGH 1934. 152; BICSOK–ORBÁN 2011. 155–156.

67 KÖPECZI 1955. 298, 303.

itáliai quattrocentóban gyökerező villaépítészet irányába tereli a figyelmünket. A villa fogalma, bár meghatározása mai napig meglehetősen homályos, olyan vidéki nemesi rezidenciát feltételez, amely azontúl, hogy egy birtok gazdasági központja, mezőgazdasági termelés helyszíne volt, humanista tulajdonosa számára a városból való félrevonulást, szellemi feltöltődést, kellemes időtöltést és a természet közelségét is jelentette. Ezen többletfunkciók lecsapódását az építészeti formanyelvben nehéz megragadni: a gondosabb tervezés, a bejárati zóna reprezentációs jellegének fokozása, a loggiák/portikuszok/teraszkok kialakítása, gazdagabb dekorációs program alkalmazása, díszkertek létesítése jelezheti adott esetben.⁶⁸ Ezeknek az elemeknek az összehangolására rendszerint képzett építészeket alkalmaztak, akik programszerűen törekedtek a modern megoldások alkalmazására.⁶⁹

A mértanias tervezésű, centrális elrendezésű villák forrásait keresve a szakirodalom a quattrocento második felének közép-itáliai építészeti terveire nyúl vissza, Leonardo és a Sangallók elképzeléseit, továbbá a Francesco di Giorgio Martini által javasolt kompakt rezidenciákat emlegetve. Ezeket egy központi szalon köré rendezett helyiségek alkották. Ám míg az említett építészek sosem alkalmaztak egyazon épületen loggiákat és védműveket (toronyokat), Baldassare Peruzzi (1481–1536), Francesco di Giorgio Martini tanítványa volt az, akinél az egymást látszólag kizáró építészeti elemek együtt is megjelentek. A szakirodalom az ő nevéhez köti az erődített villa mint épülettípus megjelenését, amely véleményem szerint több tekintetben távoli mintája lehetett az erdélyi, és különösen a bethlenszentmiklósi példának. Említés szintjén már Koppány Tibornál is találkozunk az erődített villa és a zárttömbös magyarországi kastélyok párhuzamával, anélkül, hogy a szerző ezt részletesebben kifejtette volna.⁷⁰

Peruzzi a 16. század elejétől kísérletezett ezzel az épülettípussal, utóbb, a Róma kifosztását (1527) követő időszakban, amikor ismét megnőtt az erődített rezidenciák iránti igény, már tudatosabban foglalkozott ilyen jellegű tervekkel.⁷¹ Jacopo Sansovino, Andrea Palladio és Michele Sanmicheli észak-itáliai villáitól eltérően, amelyek a *pax republicana* szellemében

teljesen mellőzték a védműveket, a közép-itáliai politikai feszültségek közepette ezekről, úgy tűnik, nem mondhattak le: Peruzzi villatervein így nemcsak bástya alakú saroktoronyok, hanem védőárkok és felvonóhidak is gyakran feltűnnek.⁷² Az erődített villák között külön kategóriát képeznek a belső udvaros elrendezések, ám a modernitást kétségkívül a tömör alaprajzúak képviselik. Utóbbiak előnyei közé sorolható az észszerűbb közlekedési rendszer, a hosszú, fűtetlen folyosók kiiktatása által. Ugyanakkor a belső udvar felé való nyitás helyett ezek a rezidenciák, a loggiák és portikuszok révén, a kitekintést, a környező tájjal való szervesebb kapcsolatteremtést is biztosították. Beosztásuk tekintetében a 16. század végi bonyolult alaprajzokkal való kísérletezés után (pl. Poggio a Caiano) a szimmetrikus, négyzethálós alaprajzok kerültek előtérbe rendszerint saroktoronyos bővítéssel. Az itáliai villák központi terét általában egy téglalap alakú nagyterem képezte, amelybe gyakran sarokpavilonokkal közrefogott vestibulumból léptek be. A központi teret szimmetrikusan fogták közre a hozzá képest másodrangú helyiségek. A centrális térszervezés, a központi téregység kiemelt szerepe, amelyet gyakran kupolával vagy félkörös bevilágító ablakokkal hangsúlyoztak, szándékosan idézte a kor szakrális építészetének megoldásait.⁷³ Leon Battista Alberti ajánlásait követve a lépcsők rendszerint rejtve maradtak Palladio, ifjabb Antonio da Sangallo, Peruzzi tervein.⁷⁴

Biró József másfelől a 17. századi Európában akkorra már meghatározó francia szellem erdélyi térhódítását ismerte fel a tömör alaprajzú, saroktoronyos kastélytípusban.⁷⁵ Ám minthogy sem Bethlenszentmiklóst, sem Küküllővárat, sem a többi felsorolt emléket nem lehet konkrétan francia előképekhez vagy francia építés itteni tevékenységéhez kötni, minden bizonnyal ezek a fent ismertetett itáliai villatervek és rezidenciák francia és német traktátusok által továbbértelmezett, távolabbi lecsapódásai.

Ilyen vonatkozásban kell röviden visszautalnom Nicolaus Goldmann feltételezett hatására. A Konrad Ottenheim⁷⁶ véleményét továbbvivő Letiția Cosnean Nistor nyomán tudniillik valószínűsíthető, hogy Bethlen Miklós szentmiklósi kastélyának négyzethálóra egysze-

68 GOBBI SICA 2012. 38.

69 ACKERMAN 1995. 9.

70 Idézi FELD 2000. 19.

71 FROMMEL 2005. 333–334, 343–344.

72 Uo. 347–348.

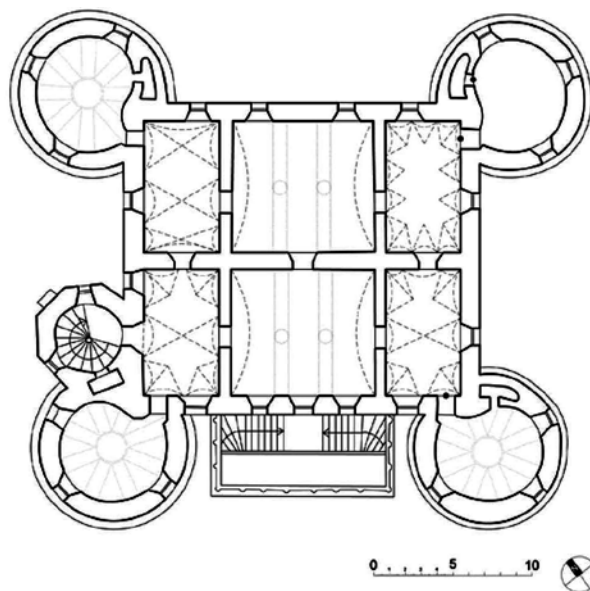
73 FROMMEL 2018. 181–182.

74 Csak egészen kivételes esetben került a lépcsőház a központi térbe: Palladio Villa Ragona tervén például, elképzelhető, hogy a chamber-i kastély lépcsőjéből inspirálódva. Uo. 184.

75 BIRÓ 1943. 26.

76 OTTENHEIM 2014. 222–223, 223: fig. 10.

rúsított alaprajza Nicolaus Goldmann (1611–1665) építészeti teoretikus és matematikus tanításainak hatását mutatja. Elképzeléseit, melyek szerint a tudományok és a művészetek alapjait matematikai szabályszerűségek képezik, több traktátusban is kifejtette, és fennmaradt rajzgyűjteményének tanúsága szerint magántanárként is ezeket taníthatta. Tudvalevő, hogy egyik bevezető előadásán négyzethálós beosztással példázta a lakóépületek matematikai elveken nyugvó szerkezetét, melyet Salamon ősi templomának épületére vezetett vissza.⁷⁷ Tanítványai közé tartozott Bethlen Miklós is, aki saját feljegyzései szerint 1663-ban, a részeges Wasner utrechti kurzusairól lemondva, Leydenbe költözött, és Goldmann világi építészet- és perspektívakurzusait kezdte látogatni,⁷⁸ melyek meghatározó élményt s talán bátorítást is jelenthettek saját kastélytervének kidolgozása során. A szakirodalom Goldmann két építészeti rajzára mutatott rá, amelyek kilencegységűs, négyzetes, kompakt alaprajzuknál fogva és a főlépcsőház központi elhelyezése tekintetében a szentmiklósi beosztás párhuzamai lehetnek.⁷⁹ Noha az idézett szerzők mindenekelőtt a négyzethálós alaprajzszerkezet hasonlóságára koncentráltak, talán érdemes a felépítmény néhány részletét is ilyen kontextusban vizsgálni. Mindkét kiemelt példán Goldmann olyan ívelt rámpájú lépcsőházat javasol, amelyet egy, a tetőtől kimagasló, kis központi torony koronáz, és annak toronyablaka világít meg. Mint említettem, a szentmiklósi ívelt lépcső 19. századi átalakítás eredménye, a 17. századi előzményének a kialakítását csak nagy vonalakban ismerjük. Mindenesetre ez nem a központi téregységben, hanem közvetlenül a bejárat mögötti, négyszögletes pitvarban állt.⁸⁰ Mögötte helyezkedett el viszont, a fentebb leírt, padlásra vezető rejtett lépcső, amelynek a tetőtérbe nyúló oldalfalain a mai napig fennmaradt világító- és szellőzőnyílásokat alakítottak ki. Kevésbé valószínű, hogy ezek a falak egy tornyocskában folytatódtak volna, hanem vélhetően egy tört tetővel kell számolnunk, amelynek a törésvonalán beszűrődő fény világította meg a rejtett lépcsőt.⁸¹ Az eltérések ellenére nem kizárt, hogy a főlépcső monumentális kiépítése és beemelése az épület központi tengelyébe, továbbá a felülről megvilágított lépcsőfeljáró gondolata is Goldmanntól származott volna. Sőt a „rejtekboltok” kialakításának ötlete a lépcsőtérben is

20. A küküllővári Bethlen–Haller-kastély második emeleti alaprajza
COSNEAN–NISTOR 2015. 124: fig. 5.

követhette a matematikus tanácsait, aki ezeket az ívelt lépcsőt magába foglaló négyzetes tér sarkaiba javasolta beépíteni, viszonylag magasan.⁸² Mint említettem, Itáliában a lépcsőház rendszerint egy saroktoronyban vagy a reprezentációs nagyterem oldalában, rejtve maradt. Ezt a gyakorlatot nálunk jól példázza a küküllővári kastély alaprajza, ahol az „urak grádicsa” egy kis lépcsőtornyban, az asszonyoké a hátsó traktusban, a nagyterem szomszédságában volt. Az itáliai villatípus centrális beosztására is jó példa Küküllővár, ahol mindkét lakószinten az épület központi tengelyében helyezkedett el a reprezentációs nagyterem (20. kép).⁸³ Bethlenszentmiklós továbblépést jelent a fenti példához képest. A reprezentációs terek kikerültek ugyan az épületet a bejáratától a hátsó homlokzatig átszelő, központi tengelyből, de helyüket lépcsőfeljárók vették át. A vízszintes tengely helyett így, a főlépcső révén, a hangsúly a függőleges tengelyre tevődött át, ami lehet egyrészt a Goldmann-féle tanítások lecsapódása, másrészt már mindenképp a barokk térszervezés hatását mutatja.

77 OTTENHEYM 2012. 71–73, 72: fig. 2–3; GOUDEAU 2006–2007. 247.

78 *Bethlen Miklós élete leírása* 2000. I. könyv, XIV. rész.

79 COSNEAN 2014. 142–143, 143: fig. 4–5.

80 Ottenheym megfogalmazása ellenére a szentmiklósi főlépcső nem kapott helyet a központi téregységben. OTTENHEYM 2014. 223.

81 Ezt a tetőformát sejteti az 1765-ös leltár is, noha akkorra már biztosan cserélték az eredeti áccszerkezetet. 1765. *leltár*. Fol. 102v.

82 GOLDMANN 1699. 148 (4. Buch, 21. Capitel).

83 P. KOVÁCS 2021. 550.

Szentpéteri Márton felvetése alapján ugyanakkor feltételezhető, hogy Bethlen Miklós a formai és kényelmi szempontokon túl, filozófiai megfontolásokból is követte Goldmann tanításait.⁸⁴ Az építkező, fiatal Bethlen Miklós előtt a salamoni templom tökéletessége lebeghetett, ennek szimbolikus mását próbálta megvalósítani saját, ugyancsak ortogonális rendszerű otthonában. Csak évtizedek múltán, saját sorsának tragédiája miatt változhatott meg a véleménye, és így, a börtönben visszaemlékezéseit rögzítő Bethlen diskurzusát, építészeti vonatkozásait is beleértve, már a salamoni hiábavalóság toposza hatja át. „Az önéletírás kastélya” így – Szentpéteri következtetését idézve – „az alaprajzába íródott módon Salamon templomának a parafrázisa egyfelől, másfelől azonban a hiábavalóság kognitív metaforája”.⁸⁵

Rövidítések

MNL OL – Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 MNL OL, P 55 – MNL OL, a bethleni Bethlen család bethleni levéltára
 MNL OL, P56 – MNL OL, a bethleni Bethlen család kisbúni ágának küllővári levéltára
 RNL KML – Kolozsvár, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára

Irodalom

ACKERMANN 1995
 James S. ACKERMAN: *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*. London, Thames and Hudson, 1995.

B. NAGY 1957
 B. NAGY Margit: Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építéstörténetéhez. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. BODOR András et al. Bukarest–Kolozsvár, Tudományos Könyvkiadó, 1957. 486–496.

B. NAGY 1970
 B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1970.

Négyzethálós szerkesztése,⁸⁶ monumentális homlokzati loggiája és a fölépcsőjének hangsúlyos elhelyezése tekintetében Bethlenszentmiklós egészen kivételes kastélytípus az erdélyi és magyarországi reneszánsz emlékanyagban. Elképzelhető, hogy éppen ez szolgált mintaként bizonyos nemesi rezidenciák későbbi átépítései számára: Küllőváron és Magyarózdön a 18. században építettek lépcsőházas rizalitokat a bejárat elé, az utóbbi helyszínen ugyanekkor toldottak hengeres saroktornyokat az épülethez; a kisbúni kastély homlokzatát 1831 táján loggiával bővítették,⁸⁷ a bonyhai kisebb kastélyhoz talán a 18. században építettek egy díszlépcsőt is magába foglaló emeletes portikuszt. Kastélyának egyedi részletei Bethlen Miklós körütekintő, gondos tervezését tanúsítják, aki erdélyi viszonylatban még modernnek számító villaszerű rezidenciát álmodott és tervezett magának.

1720-as értékbecslés – MNL OL, P. 1951, a bethleni Bethlen család bethleni levéltára, birtokjogi és birtokigazdálkodási iratok, 14. tétel, fol. 110r–v
 1734-es leltár – MNL OL, P. 1951, a bethleni Bethlen család bethleni levéltára, birtokjogi és birtokigazdálkodási iratok, 14. tétel, fol. 112r–120v
 1795-ös leltár – MNL OL, P. 1951, a bethleni Bethlen család bethleni levéltára, birtokjogi és birtokigazdálkodási iratok, 14. tétel, fol. 121r–125v

BALOGH 1934
 BALOGH Jolán: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. *Magyar Művészet*, 10. 1934. 129–158.

Bethlen Miklós élete leírása 2000
 Bethlen Miklós élete leírása magától. In: *Bethlen Miklós művei*. Szerk. és közr. V. WINDISCH Éva. Budapest, Neumann Kht., 2000.

Bethlen Miklós levelei
 Bethlen Miklós levelei, II. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bev., jegyz. JANKOVICS József. (Régi Magyar Próza Emlékek, 6/2.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

84 SZENTPÉTERI 2020. 294–301.

85 Uo. 301.

86 Magyarózd alaprajzi elrendezése hasonlóképpen egy négyzetes tömb osztásából ered, de nem kimondottan szabályos. EKE 2013.

87 BUZOGÁNY 2002. 23; KOVÁCS 2003. 130.

BICSOK–ORBÁN 2011

BICSOK Zoltán–ORBÁN Zsolt: *Isten segedelmével udvaromat megépítettem. Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Csíkszereda, Gutenberg Kiadó, 2011.

BIRÓ 1943

BIRÓ József: *Erdélyi kastélyok*. Budapest, Új Idők Irodalmi Intézete (Singer és Wolfner) kiadása, 1943.

BUZOGÁNY 2002

BUZOGÁNY Dezső: A kisbúni Bethlen-kastély és 17. századi története. *Református Szemle*, 95. 2002. 21–33.

COSNEAN 2014

Letiția COSNEAN: The Architectural Patronage of Miklós Bethlen in Late Seventeenth-century Transylvania. *ARA Reports*, 5. 2014. 135–150.

COSNEAN-NISTOR 2015

Letiția COSNEAN-NISTOR: The Seventeenth Century Noble Residence from Cetatea de Baltă. Observations Regarding the Architecture of Rounded Corner Towers Castles in Transylvania. *ARA Reports*, 6. 2015. 121–133.

EKE 2013

EKE Éva: *Magyarózd. Radák–Pekry-kastély*. (Erdélyi Műemlékek, 51.) Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2013.

EMSZT 2002

Erdélyi magyar szótörténeti tár, XI. Szerk. SZABÓ T. Attila et al. Budapest–Kolozsvár, Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002.

FELD 2000

FELD István: *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon*. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 38.) Sárospatak, Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000.

FELD 2009

FELD István: Késő reneszánsz kastélyok Északkelet-Magyarországról. In: *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Szerk. BUZÁS Gergely–OROSZ Krisztina–VASÁROS Zsolt. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009. 537–547.

FELD–VELLADICS 2016

FELD István–VELLADICS Márta: *Magyar építészet. Buda elfoglalásától József nádor koráig. 1541–1808*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2016.

FROMMEL 2005

Sabine FROMMEL: *Piacevolezza e difesa: Peruzzi e la villa fortificata*. In: *Baldassarre Peruzzi 1481–1536*. A cura di Christoph L. FROMMEL et al. Venezia, Marsilio Editori, 2005. 333–352.

FROMMEL 2018

Sabine FROMMEL: Antonio da Sangallo il Giovane e Andrea Palladio progettisti di ville. *Annali di Architettura*, 30. 2018. 173–186.

GOBBI SICA 2012

Grazia Maria GOBBI SICA: *The Florentine Villa. Architecture, History, Society*. New York, Routledge, 2012.

GOLDMANN 1699

Nicolai Goldmanns vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst. Braunschweig, Keßler, 1699.

GOUDEAU 2006–2007

Jeroen GOUDEAU: A Northern Scamozzi: Nicolaus Goldmann and the Universal Theory of Architecture. *Annali di Architettura*, 18–19. 2006–2007. 235–248.

KELÉNYI 2009

KELÉNYI György: Főnemesi kastélyok. In: *Pannon Enciklopédia. A magyar építészet története kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Szerk. DEÁK Zoltán. Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2009. 190–192.

KOVÁCS 2003

KOVÁCS András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Budapest–Kolozsvár, Teleki László Alapítvány–Polis Könyvkiadó, 2003.

KÖPECZI 1955

KÖPECZI Béla: Bethlen Miklós francia emlékiratai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 59. 1955. 296–304.

LUKINICH 1927

LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Budapest, Athenaeum R. T. Kiadása, 1927.

OTTENHEYM 2012

Konrad OTTENHEYM: Architecture According to Proportions and Rules of the Antique. In: *Architecture et théorie. L'heritage de la Renaissance*. Ed. par Jean-Philippe GARRIC et al. Paris, Publications de l'Institut national d'histoire de l'art, 2012. 69–86. URL <https://doi.org/10.4000/books.inha.3402>. (letöltve 2024. 08. 05.).

OTTENHEYM 2014

Konrad OTTENHEYM: Foreign Architects in the Low Countries and the Use of Prints and Books. In: *The Low Countries at the Crossroads. Netherlandish Architecture as an Export Product in Early Modern Europe (1480–1680)*. (Architectura Moderna, 8.) Ed. by Konrad OTTENHEYM–Krista DE JONGE. Turnhout, Brepols, 2014. 213–236.

P. KOVÁCS 2021

P. Kovács Klára: Erdély „legfranciásabb” kastélya? A kükküllővári Bethlen–Haller-kastély. In: *Arte et ingenio. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*. Szerk. GÁLFI Emőke–Kovács Zsolt–P. Kovács Klára. Budapest–Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021. 541–559.

RADOS 1939

RADOS Jenő: *Magyar kastélyok*. (Magyarország művészeti emlékei, IV.) Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1939.

RÉVÉREND 1736

[Dominique] RÉVÉREND: *Mémoires historiques du comte Betlem-Niklos contenant L'Histoire des derniers Troubles de Transilvanie*, I. Amsterdam, Jean Swart, 1736.

SAS 2011

SAS Péter: *A heraldikus. Köpeczi Sebestyén József élete és munkássága*, I–II. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2011.

SZENTPÉTERI 2020

SZENTPÉTERI Márton: Salamon király Bethlenszentmiklóson. Bethlen Miklós és az anyagi kultúra (vázlat). In: *Reformer vagy lázadó? Bethlen Miklós és kora*. Szerk. HORN Ildikó–LACZHÁZI Gyula. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2020. 289–301.

ZÁDOR 1967

ZÁDOR Anna: Palladio és a magyarországi reneszánsz néhány kérdése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 11. 1967. 2. sz. 213–242.

Bethlenszentmiklós (Sânmiclăuș), the Castle of Miklós Bethlen in Relation to Renaissance Residences Characterised by a Compact Floor Plan and Corner Towers

The paper investigates the noble residence built between 1668 and 1699 by Miklós Bethlen, later chancellor of Transylvania, in the broader context of Renaissance residences characterised by compact floor plans and corner towers. The research distinguishes between the upper and lower castle, which belonged to different branches of the Bethlen family, with a focus on the upper residence, which survives to the present day. Drawing on historical sources from the Bethlen family archives in Budapest and Kolozsvár (Cluj-Napoca), the study clarifies key aspects of the estate's history, the main construction and reconstruction phases of the residence, and its layout and functions in the seventeenth and eighteenth centuries.

The two-storey manor house was designed by the owner himself, shortly after his return from his studies abroad. Built on a roughly square, compact floor plan, without an inner courtyard, the building has a small, bastion-shaped tower on each corner. Its rear façade, facing the Kis-Küküllő (Târnavă Mică) river and the garden, is dominated by a monumental, columned loggia, which is both the most picturesque and the most debated feature of the building. The loggia underwent significant alterations in the eighteenth century, which has led scholars to question the authenticity of what was once believed to be a Renaissance structure. The paper highlights new sources to support the claim that this element – alien to the architecture of contemporary Transylvanian residences – was in fact part of the original design and was undoubtedly built during the time of Miklós Bethlen, even if it was later somewhat altered.

The internal arrangement of the manor house is also unusual, as the representative spaces were not located along the central axis, but rather on one side of the building: the grand hall with its ten windows occupied the western part of the upper floor, with its slightly smaller pendant beneath. On the opposite side, the rooms for the young ladies, the landlady and the landlord were arranged on both residential levels. The central axis of the building accommodated the main staircase, behind which a smaller stairway provided access to the attic

TÁRGYSZAVAK

késő reneszánsz építészet; nemesi rezidencia; erődített villa; reneszánsz loggia; kora újkori Erdély; Bethlenszentmiklós; bethleni Bethlen család; Nicolaus Goldmann; Baldassare Peruzzi

and the hidden chambers, while a secret staircase connected the private suites. Although the function of the corner towers remains unknown, they were most probably not intended for defensive purposes, as they had windows on all sides. Neither the moat surrounding the manor house, nor the enceinte wall reinforced with eight small towers could have served any significant defensive function.

The analysis thus highlights the exceptional features of the Bethlenszentmiklós residence within the architecture of Transylvanian and Hungarian manor houses. Particularly notable are its quasi-orthogonal floor plan, the monumental loggia on its rear façade, and the uncommon arrangement of its staircases in the central axis. The research tries to clarify the motivations and origins behind these distinctive architectural choices. In conclusion, the building is shown to synthesise the grid-layout design and top-lit staircase prescribed by Nicolaus Goldmann with elements drawn from the fortified villas of Northern Italy, whose popularity spread in the wake of Peruzzi. The latter include loggias, corner towers, drawbridges and moats. Furthermore, the prominent position of the main staircase reflects the influence of Baroque spatial organisation.

Bethlenszentmiklós belongs to the type of Renaissance residences characterised by a compact floor plan and corner towers. Within the Transylvanian examples of the type, its construction was preceded by the manor houses at Kisbún (Țopa), Küküllővár (Cetatea de Baltă), Magyarózd (Ozd), and perhaps the now-demolished smaller mansions at Bethlenszentmiklós and Bonyha (Bahnea). Scholarly literature often associates this type with a residence type that became widespread in Northern Hungary towards the end of the sixteenth century, typically commissioned by members of the middle nobility, in contrast to residences featuring inner courtyards, which were favoured by the high aristocracy. In Transylvania, however, the patrons of such buildings were among the largest landowners of the principality – nobles who held high state offices, but whose wealth was similar to that of the middle nobility of the Kingdom of Hungary.

KEYWORDS

late Renaissance architecture; noble residence; fortified villa; Renaissance loggia; Early Modern Transylvania; Sânmiclăuș; Bethlen of Beclean family; Nicolaus Goldmann; Baldassare Peruzzi

